

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΚΗΡΟΠΛΑΣΤΙΚΗ ΣΤΗ ΦΛΩΡΙΝΑ «ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ ΠΛΕΚΤΑ ΚΕΡΙΑ»

Κυρίες και κυριοι,

Κηροπλαστική είναι η τέχνη της κατασκευής προπλασμάτων και έργων τέχνης από κερί (αναθηματικές εικόνες, αγαλματίδια θεών) αναφέρει η εγκυκλοπαίδεια Παπυρος-Λαρους-Μπριτανικά, ενώ το Νεότερο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό «ΗΛΙΟΣ» της δεκαετίας του 1950 ορίζει ότι κηροπλαστική είναι η τέχνη «του κατασκευάζειν λαμπάδας του πλάττειν εικόνας και ομοιώματα εκ κηρού».

Σήμερα όμως η τέχνη της κηροπλαστικής κύρια κατασκευάζει λαμπάδες, κηρία λατρείας και διακοσμητικά και ελάχιστα ασχολείται με την κατασκευή έργων τέχνης και προπλασμάτων.

Η κηροπλαστική από τη γέννηση της ήταν μια χρηστική τέχνη, δηλαδή τα προϊόντα της στο σύνολο τους καταναλώνονται για κάποιους συγκεκριμένους σκοπούς (φωτισμός, λατρεία κτλ) και μάλιστα καίγοντας τον εαυτό τους. Για το λόγο δε αυτό δεν υπάρχουν ευρήματα όπως και σε άλλες χρηστικές τέχνες.

Τα όσα ευρήματα αναφέρονται σε διάφορες πηγές, που είναι ελάχιστα, δεν μπορούν να αξιολογηθούν. Επομένως η λαογραφική έρευνα της τέχνης αυτής είναι ελάχιστη έως ανύπαρκτη.

Το βέβαιο όμως είναι ότι το κερί αποτέλεσε για αιώνες το κυριότερο φωτιστικό μέσο. Από τους Χριστιανικούς όμως χρόνους και μετά το κερί το χρησιμοποιούν οι Χριστιανοί ως φωτιστικό μέσο κατά τις νυκτερινές συνάξεις τους. Συγχρόνως όμως είχε και συμβολική σημασία (το φως του κεριού παρίστανε το φως του Ευαγγελίου, τη θερμή της πίστης). Η δεύτερη αυτή σημασία συνετέλεσε ώστε τα κηρία που προσέδιδαν και έναν τόνο ιεροπρέπειας και μεγαλοπρέπειας να χρησιμοποιούνται και την ημέρα στις Χριστιανικές τελετουργίες. Έτσι ταυτίσθηκαν σιγά-σιγά στη συνείδηση των πιστών με το τυπικό της θρησκευτικής τελετουργίας. Έγιναν αντικείμενο σεβασμού και τους αποδόθηκαν

εξαιρετικές ιδιότητες και για αυτό χρήση κυριών έχουμε όχι μόνο στο χώρο λατρείας αλλά και σε συναφείς εκδηλώσεις: βάφτιση, γάμο, θάνατο, μνημόσυνα κτλ. (1).

Αλλά και στο χώρο της μαγείας έχουμε χρήση κεριών όπου το κεριό πρέπει να έχει άριστα ποιοτικά στοιχεία.

«Η φλόγα του κεριού μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στη μαντεία αντανακλώντας την σε ένα καθρέφτη, σε ένα κρύσταλλο, σε μια γυάλα με νερό. Όπως το νιώθουν οι ρομαντικοί, το φως του κεριού έχει τη δική του παράξενη μαγεία και όταν αντανακλάται σε μια γυαλισμένη ή κατοπτρική επιφάνεια, προκαλεί πολύ παράδοξες εντυπώσεις. Παίρνει ένα νέο νόημα και δύναμη, μια υποβλητική ψυχική ενέργεια που κάποτε περιγράφεται στα αποκρυφιστικά παλαιά βιβλία σαν «αστρικό φως». Σε αυτό το δυναμικό πεδίο εικόνες και οράματα μπορούν να εμφανιστούν.»

(2)

Το κεριό επίσης αποτελεί ένα από τα συνηθισμένα τάματα.

Από τη στιγμή που το κεριό καθιερώνεται εκτός από φωτιστικό αντικείμενο και σαν λατρευτικό μέσο εξαπλώνεται αυτή η τέχνη, τα κηροπλαστεία πληθαίνουν και βλέπουμε τον Αυτοκράτορα Λέοντα το Σοφό, στο πίνακα των συντεχνιών που συντάσσει για τη φορολόγηση τους, κύρια, περιλαμβάνει δέκατους ανάμεσα στα είκοσι επαγγέλματα τους Κηροπλάστες-Κηρουλαριους. (3)

«Η απαστράπτουσα ομορφιά του χρυσού και του ασημιού, το τρεμόσβησα του διαμαντιού, του ρουμπινιού και των άλλων πολυτίμων λίθων δεν μπορούν να συγκριθούν με την λαμπρότητα και την ωραιότητα μιας φλόγας κεριού. Οφείλει τη λαμπρότητα του το βράδυ σε μια φλόγα η οποία το φωτίζει. Η φλόγα φωτίζει το σκοτάδι αλλά το φως του διαμαντιού δεν υπάρχει όσο δεν το φωτίζει η φλόγα. Μόνο το κεριό φωτίζει από μόνο του, για τον εαυτό του και για όσους το κατασκευάζουν.»

Αυτά αναφέρει το 1860 ποιος νομίζεται; Ο Πολύς Φαρανταίου, σε μια εποχή όπου το ηλεκτρικό φως δεν ήταν ακόμη στα σπίτια μας. (4)

Μια λοιπόν τέχνη με τέτοια χρησιμότητα και τέτοια πλεονεκτήματα δεν μπορούσε να μην αποτελέσει πηγή πλουτισμού στην αρχή και ανταγωνισμού ύστερα.

Για το λόγο αυτό λοιπόν, βλέπουμε το καθαρό κερι της μέλισσας, που ήταν από τα πρώτα υλικά το καλύτερο και το ακριβότερο να αντικαθίσταται από τα ζωικά λίπη τα οποία ήταν φθηνότερα βέβαια αλλά η καύση τους ήταν προβληματική ενώ η οσμή τους ανυπόφορη και η αφή ανεπιθύμητη.

Έτσι συναντάμε από μια στιγμή και ύστερα, στιγμή που δεν μπορεί μέχρι σήμερα να προσδιοριστεί στο Βυζάντιο και σε όλη τη Δυτική Ευρώπη προϊόντα κηροπλαστικής με υλικά ποιότητας και εμφάνιση άριστη που χρησιμοποιούνται για ορισμένες λατρευτικές εκδηλώσεις σε συγκεκριμένες εποχές. Ήδη μιλάμε για την τέχνη των πλεκτών κεριών. Αν και κατά μια άποψη το πρώτο κερι ήταν το πλεκτό κερι που προήλθε από τη χρήση δαυλών. Πολύ παλιά οι άνθρωποι αφαιρούσαν από τα δέντρα και από τα κλίματα λεπτές λωρίδες, τις έπλεκαν και έφτιαχναν δαυλούς που κρατούσαν τη φλόγα και πολύ αργότερα, για καλύτερη καύση εμπλούτιζαν τους πλεγμένους αυτούς δαυλούς με ρητίνη, πίσσα και ακόμη αργότερα κερι, φτιάχνοντας έτσι τα πρώτα κεριά. (5)

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΩΝ ΠΛΕΚΤΩΝ ΚΕΡΙΩΝ

Τα όσα αναφέρονται στην Ελληνική βιβλιογραφία για την τέχνη των πλεκτών κεριών, που είναι πενιχρά προέρχονται κυρίως από μαρτυρίες κηροπλαστών της Φλώρινας όπου η τέχνη αυτή διατηρήθηκε μέχρι τις μέρες μας. Και προέρχονται από διηγήσεις γονιών και παππούδων. Αυτές δε οι διηγήσεις δημιουργούν την εντύπωση ότι η τέχνη αυτή αρχίζει από τον τόπο τους και τελειώνει στον τόπο τους.

Από ερευνά όμως που έκανα τα τελευταία χρόνια βρέθηκαν γραπτές μαρτυρίες όπου βλέπουμε ότι τα πλεκτά κεριά με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τα βρίσκουμε σε Ανατολή και Δύση. Αναφέρω ενδεικτικά περιοχές όπου ανεπτύχθη αυτή η τέχνη.

Σε επιστολή του ο κ.Κλεομβρότου το 1971 μου ζητά μια παραγγελία πλεκτών κεριών και μου επισημαίνει επί λέξη: «Η τέχνη αυτή είναι Ανατολίτικη και ήρθε στην Ελλάδα μετά το 1922 από τα παράλια της Μικράς Ασίας όπου κατασκευάζονταν τόνοι «σαμά».» Το ίδιο ισχυρίζεται και ο λογοτέχνης Δαβγιώτης καταγόμενος από το Αϊβαλί. Ο κ.Αθανασιάδης Θωμάς γεννημένος στην Κων/πολη που ήρθε στην Ελλάδα το 1955 θυμάται όταν ήταν μικρός τα πλεκτά κεριά (καλαθάκια, σταυρούς, καρδούλες και ευαγγέλια) για να συμπληρώσει με νοσταλγία: «Σβήνουν όλα στην Πόλη» (1992).

Στη Γερμανία συναντάμε τα πλεκτά κεριά από την Biedrmaier-εποχή. Ένα καλλιτεχνικό περιελιγμένο κομμάτι ξύλου που μοιάζει απόλυτα με το δικό μας Ευαγγέλιο και είναι του 19ου αιώνας.

Τέτοια κεριά τα φύλαγαν οι νοικοκυρές στις βιτρίνες και τα επιδείκνυαν με καμάρι χωρίς να τα καίνε. Επίσης με την ίδια τεχνική κατασκεύαζαν πλεξούδες 2-3 σειρών. (6) Στην Ισπανία, στα χωριά των Βάσκων, του περήφανου αυτού λαού που ζει στα σύνορα της Ισπανίας και της Γαλλίας, υπάρχουν πλεκτά κεριά που ανάβονται στη μνήμη των νεκρών. Το πολύ μακρύ κεριό τοποθετείται κουλουριασμένο, πλεγμένο, μέσα σε ένα πανεράκι,

σε ένα ειδικό μέρος της εκκλησίας. Το ανάβει κάθε φορά ο συγγενής που θα πάει να παρακαλέσει για την ψυχή του νεκρού του και το σβήνει όταν φεύγει. Έτσι οι συγχωριανοί μπορούν να διαπιστώσουν κοιτάζοντας κάθε τόσο το κερί, που μικραίνει ανάλογα με τις φορές που θα ανάψει αν η χήρα και τα παιδιά του μακαρίτη κλαίνε ή όχι τον άνθρωπο τους. (7)

Ένα από τα ποιο παλιά έθιμα που εξακολουθεί να υπάρχει στα μέρη της Βαλκανικής π.χ. στη Σαλαμίνα είναι η κατασκευή «των κεριών του παππού» δηλ. τα πλεκτά κεριά που καίνε πριν και κατά τη διάρκεια της Σαρακοστής. Ο κόσμος τα λέει «κεριά του παππού» γιατί τα ανάβουν την Καθαρή Δευτέρα, πρώτη της Σαρακοστής και τα κρατάν ανάμενα όλη τη Σαρακοστή και συνήθως μέχρι την Πεντηκοστή. (8)

Κάθε κερί αντιπροσωπεύει μια ψυχή που έφυγε.

Βλέπουμε ότι τα πλεκτά κεριά υπάρχουν σε Ανατολή και Δύση και καίνε είτε σαν λατρευτικά-Αναστάσιμα είτε σαν Νεκρικά κάτι που υπάρχει σαν έθιμο μέχρι σήμερα στην πόλη της Φλώρινας, έθιμο το οποίο βρίσκεται στη δύση του.

Τα πλεκτά κεριά είναι θα τολμούσα να πω, η τελευταία εξέλιξη της κηροπλαστικής, και αυτή η διατύπωση ούτε τυχαία ούτε αυθαίρετη, διότι:

- 1) τα υλικά που χρησιμοποιεί είναι ότι καλύτερο. Και τα νήματα πρέπει να είναι καθαρά και καλοδουλεμένα και η πρώτη ύλη είναι το κερί της μέλισσας μόνο, διότι κάθε άλλη πρόσμιξη θα καθιστούσε αδύνατη την παραπέρα παραγωγή.
- 2) ο κύκλος της παραγωγής είναι επίπονος, λεπτομερής και δεν επιδέχεται επιπολαιότητες και αβλεψίες.
- 3) η εκμάθηση της τέχνης είναι μακροχρόνια και όχι μόνο, ο υποψήφιος τεχνίτης θα πρέπει να διαθέτει και φυσικά χαρίσματα για να μπορέσει να καθιερωθεί και να ανταγωνιστεί τους υπάρχοντες τεχνίτες. Πρέπει να διαθέτει καλλιτεχνική ευαισθησία, υπομονή, φαντασία και αντίληψη.
- 4) οι δημιουργίες της τέχνης αυτής καίγονται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και σε στιγμές τελετουργίας όπου οι χρηστές της εκτός από την κατανύξη και τη λατρεία την οποία βιώνουν είναι υποχρεωμένοι να παρακολουθούν «ψυχή τε και σώματι» την

καύση των κεριών, διότι τυχόν απομάκρυνση τους ή όποια αφηρημάδα τους θα κατέστρεφε το κερί και θα δημιουργούσε προβλήματα.

ΣΧΕΔΙΑ

Στις δυο αυτές κατηγορίες κεριών, Αναστάσιμα και Νεκρικά, υπάρχουν διάφορα σχέδια τα οποία και στον χρόνο άντεξαν και δεν μπόρεσαν να αντικατασταθούν.

Για οικονομία χρόνου, χρόνου πολυτίμου, θα αποφύγω να τα περιγράψω δίδοντας σας την ευκαιρία να τα γνωρίσετε καλύτερα από το ενημερωτικό φυλλάδιο που σας δόθηκε.

ΥΛΙΚΑ

1. ΒΑΜΒΑΚΙ. Βαμβακερό είναι το φυτίλι που χρησιμοποιείται για το σκελετό του κεριού (σαμά) και πάντα είναι βαμβάκι απαλό, λευκασμένο, πολύκλωνο και ελαφρά στριφτό για να έχει ευλυγισία στο πλέξιμο όταν θα πάρει το επιθυμητό πάχος κεριού. Την προετοιμασία του φυτιλιού αναλάμβαναν γυναίκες που γνώριζαν να το στρίβουν άριστα αφαιρώντας τις τυχόν ακαθαρσίες και εξαφανίζοντας τους κόμπους, οι οποίοι αν δε διορθωθούν δυσκολεύουν αφάνταστα την περαιτέρω εργασία. Μέχρι που καθιστούν αδύνατο το τελείωμα. Στις μέρες μας οι γυναίκες έχουν εξαφανιστεί και χρησιμοποιείται βαμβάκι από βιοτεχνίες.
2. ΚΕΡΙ. Για τη κατασκευή των πλεκτών κεριών απαιτείται αγνό μελισσοκερι που οι κηροπλάστες κύρια το προμηθεύονται από παραγωγούς της Φλώρινας και της Χαλκιδικής. Το μελισσοκερι πρέπει να είναι άριστης ποιότητας, αφενός μεν για να είναι εύκολο το άσπρισμα του και αφετέρου να έχει τη φυσική πλαστικότητα του. Η παραμικρή νοθεία εμποδίζει το κανονικό άσπρισμα και κάνει δύσκολο το πλέξιμο. Οι έμπειροι τεχνίτες-κηροπλάστες μέχρι ενός σημείου μπορούν να διακρίνουν το καλό κεριό από το κακό, όχι όμως πάντα. Σήμερα με την εντατική εκμετάλλευση των μελισσών τα πράγματα έχουν γίνει δυσκολότερα στο να βρει κανείς καθαρό κεριό. Αλλά μιλώντας για το μελισσοκερι σε ένα ειδικό κοινό μελισσαδων νοιώθω κάποιο τρακ και παρακαλώ για την επιείκεια σας του στις κρίσεις που κάνω για το κεριό.
3. ΠΑΡΑΦΙΝΗ. Τελευταία με τη δημιουργία καλής ποιότητας παραφίνης υιοθετήθηκε η μερική χρήση της. (α). διότι συμφέρει οικονομικά και (β). διότι καθιστά το μίγμα συμπαγέστερο και βελτιώνει τη λευκότητα του. Η αναλογία πρόσμιξης παραφίνης-μελισσοκεριού πρέπει να είναι λογισμένη και ποτέ μεγαλύτερη από το 50%. Σε διεθνείς προδιαγραφές θεωρείται ότι εφόσον το μελισσοκέρι προσμιχθεί με παραφίνη μέχρι το 50% δε χάνει τις ιδιότητές του.

4. ΧΡΩΜΑΤΑ. Τα τελευταία χρόνια, από το 1970 και ύστερα, εγώ προσωπικά, χρησιμοποίησα το χρώμα στα μίγματα κάνοντας τα δίχρωμα κεριά με καλά προσωρινά τουλάχιστον αποτελέσματα, διότι με την πάροδο του χρόνου ξεθωριάζουν ελαφρά. Τα χρώματα που χρησιμοποιούνται πρέπει να είναι χρώματα ελαίου και φυσικά άριστης ποιότητας.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΣΑΜΑ

Το βαμβάκι με τη βοήθεια της ανέμης διοχετεύεται σε μια από τις τουλούμπες (κύλινδρος). Ανάμεσα από τους δυο κυλίνδρους υπάρχει ο ταβάς με το λειωμένο κερί και τη ξύλινη διχάλα που κρατάει το φυτίλι μέσα στο λειωμένο κερί. Και αφού περάσει από το νούμερο στη συνέχεια τυλίγεται στον απέναντι κύλινδρο, που γυρίζει συνέχεια ο τεχνίτης με το χέρι του ώσπου να συγκεντρωθεί εκεί όλο το φυτίλι που είναι τώρα καλυμμένο με μια επίστρωση κεριού. Αυτή είναι η πρώτη μορφή του σαμά, του άπλεκτου κεριού. Η ίδια διαδικασία επαναλαμβάνεται αρκετές φορές από τον ένα κύλινδρο στον άλλο, ώσπου ο σαμάς αποκτήσει το επιθυμητό πάχος που θέλουμε. Οι φορές που πρέπει να περάσει το φυτίλι από το λειωμένο κερί εξαρτώνται από το πάχος που θέλουμε και είναι από 15 φορές ο λεπτός σαμάς ως 30 φορές ο παχύτερος. Στη συνέχεια μαζεύεται σε κουλούρες μικρές (κίσκες) και αποθηκεύεται σε κλειστά κιβώτια.

ΤΟ ΑΣΠΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΚΕΡΙΟΥ

Απ' όλη τη διαδικασία κατασκευής των πλεκτών κεριών, αυτή που θα προσπαθήσω να σας περιγράψω όσο καλύτερα γίνεται, είναι το άσπρισμα του κεριού. Γιατί πιστεύω ότι είναι το κυριότερο και το πιο κοντινό στο ακροατήριο.

Η διαδικασία του ασπρίσματος ακολουθεί μια ορισμένη νομοτέλεια και το κεριό λευκάζεται με την έκθεση του στις ακτίνες του ήλιου και μόνο χωρίς να υπάρχει δυνατότητα χημικής λεύκανσης. Η εργασία αυτή πάντα γίνεται στην ύπαιθρο (αυλή του σπιτιού) και πάντοτε τους πρώτους μήνες του καλοκαιριού (Ιούνιο-Ιούλιο) και αυτό γιατί τότε οι ακτίνες του ήλιου έχουν μεγάλη δύναμη και μεγάλη διάρκεια και έτσι ασπρίζει ευκολότερα και καλύτερα το κεριό. Για το λόγο αυτό οι καλοί τεχνίτες απέφευγαν το άσπρισμα του κεριού τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο γιατί τότε τα αποτελέσματα ήταν αρνητικά. Το κεριό δεν άσπριζε καλά, αντίθετα σκούρηνε. Και έτσι το χειμώνα ο σαρμάς που κατασκευάζονταν ήταν σκούρος σαν λερωμένος. Ο τεχνίτης σπάνει την πλάκα του κεριού σε μικρά κομμάτια και τα ρίχνει στο καζάνι που βράζει με λίγο νερό πάνω σε ξυλά αναμμένα. Ανακατεύει το μίγμα συνεχώς ώσπου να ρευστοποιηθεί και στη συνέχεια με την κουτάλα με τα πολλά στόμια παίρνει ποσότητες από το υγρό κύρη και το ρίχνει πάνω στο μικρό ξύλινο κύλινδρο (κουτούκι) που είναι στερεωμένο στην άκρη μιας σκάφης γεμάτη με δροσερό νερό και περιστρέφεται συνέχεια (φωτ.). Το κεριό καθώς έρχεται σε επαφή με το νερό καθώς είναι λειωμένο στερεοποιείται σε λεπτά φύλλα σα ροκανίδια, τα οποία στη συνέχεια τα εκθέτουμε στις ακτίνες του ήλιου. Με την πάροδο του χρόνου και εφόσον το κεριό είναι καλής ποιότητας γίνεται λευκό. Ο χρόνος έκθεσης του στον ήλιο εξαρτάται και από την ηλιοφάνεια (να μην υπάρχουν συννεφιασμένες μέρες). Συνήθως δυο εβδομάδες είναι αρκετές. Ενώ το κεριό είναι εκτεθειμένο στον ήλιο ραντίζεται σε κάποιες στιγμές με νερό για να μη λειώσει από τη ζεστή. Για καλύτερο αποτέλεσμα μπορούμε να κάνουμε ένα δεύτερο λιάσιμο και

έκθεση του στον ήλιο για άλλες 2-3 μέρες. Τότε η διαδικασία έχει τελειώσει και το λευκασμένο κερί (πουφκα) τοποθετείται σε μεγάλα ξύλινα βαρέλια για να χρησιμοποιηθεί το χειμώνα για την κατασκευή του σαμά.

Εδώ θα ήθελα να προσθέσω ότι κετεβλήθει προσπάθεια λεύκανσης του κεριού με χημικά μέσα με αποτέλεσμα το με αυτό τον τρόπο λευκασμένο κερί να έχει χάσει την πλαστικότητα του.

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΩΝ ΠΛΕΚΤΩΝ ΚΕΡΙΩΝ

Σήμερα η παραγωγή των πλεκτών κεριών έχει συρρικνωθεί, είναι κοντά στο μηδέν. Τα εργαστήρια το ένα ύστερα από το άλλο έκλεισαν αλλάζοντας προσανατολισμούς. Σε πείσμα, διατηρώ το μοναδικό αμιγές εργαστήριο πλεκτών κεριών στη Φλώρινα και προσδοκώ οι προσπάθειες μου για τη διατήρηση και την αναβίωση της τέχνης να ευοιωθούν. Τα μηνύματα είναι θετικά.

Αγαπητοί σύνεδροι,

9/8/1996
Ακούσατε σήμερα μια τοποθέτηση για μια τέχνη μοναδική στον κόσμο, μια τέχνη που για αιώνες συνόδευσε τον άνθρωπο σε λατρευτικά μονοπάτια, μια τέχνη που τα δημιουργήματά της φώτισαν και παρηγόρησαν τον άνθρωπο σε χαρά και λύπες. Και δεν τα ακούσατε από έναν ιστορικό ή αν θέλετε από ένα λαογράφο που περιγράφει απλά και ψυχρά ότι βρήκε γραμμένο σε σκονισμένα βιβλία. Τα ακούσατε από έναν παραδοσιακό κηροπλάστη που για δεκαετίες βίωσε αυτή τη τέχνη. Αλλά και όταν η τέχνη αυτή χάνονταν με νύχια και με δόντια την κράτησε στην επικαιρότητα. Σήμερα δε καταθέτοντας τις όποιες μαρτυρίες μου μπορώ να πω ότι δεν ξέρουμε από που άρχισε αυτή η τέχνη, θα ξέρουμε όμως που θα τελειώσει. Στη Φλώρινα. Μια μικρή πόλη στην καρδιά της Βαλκανικής.

Ευχαριστώ.

Δημήτριος Τσούκας

Σεπτέμβριος 1996, Φλώρινα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Εγκυκλοπαίδεια Παπυρος-Λαρούς-Μπριτανικά
2. Michael Howard, «Η μαγεία των κεριών και η αποκρυφιστική σημασία τους».
3. Zerar Valter, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο».
4. Susanne Strose, «KERZEN».
5. Thelma R. Newman, «Creative Candlemaking».
6. Susanne Strose, «KERZEN».
7. Α. Κλαψη, Περιοδικό «ΓΥΝΑΙΚΑ», Στο χρυσαφένιο φως των κεριών.
8. Thelma R. Newman, «Creative Candlemaking».